

УДК 811.161.2'34-112

ДІАХРОНІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА: УКРАЇНСЬКЕ УСНЕ МОВЛЕННЯ ЗА ПИСЕМНИМИ ПАМ'ЯТКАМИ

Дружинець М. Л.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Статтю присвячено аналізу українського усного мовлення на діяхронному рівні, зокрема з'ясуванню вимовних особливостей української мови, зафіксованих у пам'ятках давньо- та староукраїнської літературної мови. Писемні джерела фіксують ті зміни, які відбувалися у мовленні людей і які становлять тепер орфоепічну норму. Історичні корені вимовних норм простежено на основі наукових та власних (Климентій Зіновієв «Вірші. Приповіді посполиті») досліджень.

Ключові слова: українське усне мовлення, вимовні особливості, пам'ятки давньо- та староукраїнської літературної мови.

Дружинець М. Л. Диахроническая ретроспектива: украинская устная речь письменных памятников. Статья посвящена анализу украинской устной речи на диахронном уровне, в частности выяснению особенностей произношения украинского языка, зафиксированных в памятниках древне- и староукраинского литературного языка. Письменные источники фиксируют те изменения, которые происходили в речи людей и которые составляют теперь орфоэпические нормы. Исторические корни норм произношения прослеживаются на основании научных и собственных (Климентий Зиновиев «Вірші. Приповіді посполиті») исследований.

Ключевые слова: украинская устная речь, орфоэпия, письменные памятники древне- и староукраинского литературного языка.

Druhynets' M. L. Diachronic retrospective: Ukrainian spoken language according to written monuments. UKRAINIAN spoken language is based on texts of ancient ukrainian and old ukrainian LANGUAGES. The article is devoted to Ukrainian spoken language on diachronic level including speaking peculiarities of Ukrainian language fixed in the texts of ancient and old ukrainian literary language. Written sources record the changes that have been occurring in speech of people and which have become a writing norm now. The historical roots of spoken norms are traced through the scientific and author's (Clement Zinoviyeв «Poems. Stories of Commonwealth») researches. The aim of our research is to present the process of developing verbal literary norms on the basis of written monuments, to show the depth of the roots of contemporary pronunciation norms and to prove the connection of the new Ukrainian literary language with the old one. The object of the study is orthoepy of vowels, consonants, sound compositions. The subject of the study is the reflection of the features of the Ukrainian folk pronunciation in the monuments of the literary language on the basis of scientific and personal research. Written sources record the changes which occur in people's speech and which are a standard now. Having traced the reflection of the features of the Ukrainian folk pronunciation in the monuments of the ancient and the old Ukrainian literary language, we conclude that the pronunciation of the people, in particular the southeast dialect, reflects old norms which indicates the depth of the root of modern pronunciation norms. The presence of folk elements, first of all generally Ukrainian spoken phenomena in the written monuments in the old literary language testifies to the fact that the ground for the new Ukrainian literary language was prepared in the old literary language. Thus, there is a connection and organic continuity between the new and the old Ukrainian literary language.

Key words: Ukrainian spoken language, speaking peculiarities, texts of ancient and old ukrainian literary language.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Центральною проблемою усного літературного мовлення є вимова, вимовні норми. Вимовні особливості української мови сягають своїм корінням у далеке минуле і засвідчуються в пам'ятках давньо- та староукраїнської літературної мови, саме в них фіксуються ті зміни, які відбувалися в мовленні людей і які становлять тепер орфоепічну норму. Слід зазначити, що коли писарі давньоруського чи староукраїнського періодів припускалися «помилки» всупереч традиціям, то це означало, що певна мовна риса міцно закріпилася у тій чи іншій місцевості. У пам'ятках старої літературної мови відбилися риси живої народної мови, що згодом стали орфоепічними, адже, як відомо, нова літературна мова живилася двома джерелами –

живою народною розмовною мовою та старою літературною традицією. На основі останнього джерела простежено зв'язок нової літературної мови зі старою, який виявляється по-різному на всіх мовних рівнях. Цьому питанню приділено належну увагу дослідників: учені, аналізуючи мову пам'яток, вказують на основні фонетичні особливості української мови. Систематизація цих даних допоможе усвідомити, як у межах старої літературної мови певною мірою був підготовлений ґрунт для формування орфоепічних норм нової літературної мови, тому обрана проблема, безперечно, є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вимовні норми на сьогодні сформовані, але процес становлення орфоепічних норм української літературної мови залишається недостатньо вивченим.

Уперше особливості української вимови з'ясовано в теоретичних працях учених XIX століття (О. Потебня, П. Житецький, В. Науменко). Опис звукових особливостей, зафіксованих у цих працях, був одночасно і теоретичним підґрунтям орфоєпії нової української літературної мови. Найістотніші вимовні риси української літературної мови, сформовані під впливом живого народного мовлення, окреслено у вагомих теоретичних працях О. Снявського, М. Наконечного, М. Жовтобрюха, П. Тимошенка. Серед досліджень орфоєпічної системи української мови – відомі праці В. Сімовича, Л. Булаховського, Н. Тоцької та ін. Історичній орфоєпії присвячені студії М. Фащенко, М. Микитин-Дружинець, О. Шонц.

Формулювання мети і завдань статті. Мета дослідження – на основі писемних пам'яток представити процес вироблення вимовних літературних норм, показати глибину коріння сучасних вимовних норм та засвідчити зв'язок нової української літературної мови зі старою. **Об'єкт** дослідження – українське мовлення, зокрема орфоєпія голосних, приголосних, звукосполук. **Предметом** дослідження є відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках давньо- та староукраїнської літературної мови на основі наукових праць та власних (Климентій Зіновієв «Вірші. Приповіді посполиті») [15] досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Простеживши відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках давньо- та староукраїнської літературної мови, можемо стверджувати, що в писемних пам'ятках зафіксовані особливості народної вимови, зокрема південно-східного наріччя, що свідчить про зв'язок нової української літературної мови зі старою, про глибину коріння сучасних вимовних норм:

1. Буква *и* на місці *е*, що свідчить про вимову ненаголошеного [e] близько до [u], зрідка трапляється у писемних пам'ятках, що відбивали окремі фонетичні особливості південних слов'янських говорів, ще з XI ст.: *наречеши* (Ізб. 1073, 112), *на кристѣ* (157), *оучитиля* (233) [10, 263]. За свідченням А. А. Москаленка, до кінця XIII ст. безсумнівних прикладів з [u] на місці ненаголошеного [e] в пам'ятках не виявлено, бо наведений вище матеріал надто обмежений для переконливих висновків. Літера *и* (*ы*) на місці ненаголошеного [e] часто трапляється у пам'ятках пізнішого періоду, наприклад: *учителю, мучитилемь* (Єв., 1283), *ожинися* (Єв. Верковича, XIV), *чирвоный* (Крех. Апостол, 1560), *Диниса* (Акт. кн. Полт. гор.ур.1,53) [16, 32], *канцьярией* (Л. Вел.,31) [10, 263], *чирвоного* («Лексикон» П. Беринди, 468) [18, XXVIII], *на хрыбетъ* (К. Зіновієв, 226) [15, 157]. Наведені факти свідчать про певне артикуляційно-акустичне зближення [e] з [u], що є нормою сучасної літературної вимови. Оскільки [u] на місці ненаголошеного [e] засвідчується переважно в пам'ятках західноукраїнських, А. Кримський твердить, що для західних українців XVI ст. є вже епохою змішування [e] та [u] [13, 234]. Що ж до пам'яток східноукраїнських, то змішування ненаголошеного [e] та [u] може бути з найповнішою достовірністю констатоване, як зазначає А. Мос-

каленко, за документами XVIII ст. [16, 33], але, на думку П. Тимошенка, це явище не завжди фіксується [21, 120].

2. Фіксацію букви *е* на місці *и*, що свідчить про відповідну вимову ненаголошеного [u], подибувано у Виголексинському збірнику XII–XIII ст.: *предеревы* (5) [20, 98], у Київському Псалтирі XIV ст.: *блговоленєсмь* (71) [19, 15]. Особливо часто це явище трапляється в пам'ятках XV–XVIII ст.: *нашеми* (Богд.ХУ,1,290), *ожсєвали*(294), *Некита*(11,116), *чєсло* (Оп. Черк. з., 1552, АІ03Р, VII, I, 72), *седить* (ОП. Київ., з., 119), *цєбули* (АЖ., 1584, 77), *метрополита* (Пер. 33), *Чегерин* (АПГУ, 11, 30), *прєзначаєть* (К.З., к. XVII-п. XVIII ст., 298) [10, 263].

3. Зміна ненаголошеного [o] на [y] зрідка наявна, як вважає А. Кримський, у пам'ятках староукраїнщини XI–XIII ст.: *уружєє* замість *оружьє* [12, 108], *оучитивъшєса* (Ізб. 1073, 38), *уружъникъ* (Сл. Б. Гр., XI, 71), *убрътоша* (Є. Гал. 1283, 51) [8, 298], *зулубєви* (Іпат. літ.) [16, 30]. Ця риса стає виразною з XIV ст. Ось декілька прикладів цього фонетичного переходу [o] в [y] з пам'яток XIV–XVIII ст.: *свєуму* (Єв. Верковича, XIV ст.), *унукумь* (Р. гр.№5, 1859) [16, 30]. Простежується у на місці *о* в «Лексиконі» Памви Беринди: *протуру* [18, XXVIII], зрідка у творах Г.Сковороди: *кузуб, сумнительно* (під впливом укр. *сумління*) [11, 42]. Дехто з дослідників вважає, що прикладам написання у замість *о* в давньоруських пам'ятках не слід надавати великої ваги, оскільки ця фонетична риса відбивається в письменстві виразно лише з XIV ст. [10, 298]. Це зауваження слід враховувати, але не можна оминати й наведених вище фактів, що свідчать про певну вимовну тенденцію.

4. Втрата і набуття дзвінкості приголосними – явище давнє. У пам'ятках XII–XIII століть виявлено: *ргѣтко – ргѣдько* («Слово о полку Ігоревім»), *зде – сьдѣ* (Є. Гал., 1266), *паропци – паробъци* (Поученіє В. Мономаха) [16, 23–24]. Староукраїнські писемні пам'ятки досить часто засвідчують наслідки асиміляції глухого перед дзвінким: *прозбу* (ВС., 1347), *прозбою* (Л. Вел., 1720, 21), а також відбивають і наслідки оглушення дзвінкого перед глухим у середині слова: *свєткы* (ВС., 1347) [10, 205–206]. За свідченням Л. В. Веневцевої, у мові молдавських грамот перед дзвінками приголосними глухі переходять у дзвінкі: *везде* (1,75), а перед глухими приголосними дзвінкі зрідка оглушуються: *Феткою* (1, 262) [2, 195]. За спостереженням П. П. Житецького, у XVII ст. дзвінкі приголосні в кінці слів і перед глухими приголосними зберігаються: *скарб, гребти* [7, 50]. Послідовно зберігаються дзвінкі приголосні перед глухими в літописі Граб'янки (XVIII): *прикажчики* [6, 12]. Отже, дзвінкі приголосні в кінці слова і перед глухими майже послідовно фіксуються у пам'ятках XVII–XVIII ст.

5. Оглушення дзвінкого у префіксах *без-, воз-, з-* – явище досить часте і засвідчене вже в перших пам'ятках давньоруської писемності: *въскрьсь – възкръсь, въсхожду – възхожду, истазати – изтазати* (Остр. Св.), *въстрепаташа – възтрепаташа, бесъчинья – безчинья* (Ізб. 1073), *бес. памати* (Поученіє В. Мономаха) [16, 23–24]. Вимова [з] як [с] у префіксах *роз-, воз-, з-* перед глу-

хими приголосними як фонетична риса наявна у літописі Самовидця: *штутка* [14, 186–187], у літописі С. Величка: *стверженную* (7), *воспламенило* (41), *росказати* (55) [4, 170–171], у творах Климентія Зіновієва: *сплыу* (227), *схочет* (230), *скоштовавъ* (237), *роспустивъ* (229) [15, 157].

6. Префікс *одь-* із дзвінком [ɔ], а іноді *від-* рідко фіксують писемні пам'ятки староукраїнської мови: *оддѣляюся* (Син., XVII, 136), *обкидала* (І. Некр., XVIII, 14) [10, 284]. Варіанти *оть-* і *одь (від-(од-))* помічено в літописі С. Величка: *отваги* (2), але *одсѣкти* [4, 170–171].

7. Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчують писемні пам'ятки XIII–XIV ст.: *ижьжєнутъ* (Єв. 1270, 20), *ижьжєнетъса* (Рязанська корчма 1284, 328). Відбивають її достатньою кількістю прикладів і пам'ятки XIV–XVI ст.: *сожьжєного* (Р. гр., 1352, 6), *жжзирають* (П. Є., 1556–1561, 175) [11, 207], *роширити* (грамоти Західного Полісся, XV) [22, 14–15]. Трапляється така асиміляція і в пам'ятках XVII–XVIII ст., писаних у різних місцевостях Полтавщини: *прикажчики* [3, 20]. Асиміляцію свистячого до наступного шиплячого відображено в літописі С. Величка: *рожьжаковало* (187) [5, 172], у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва: *зьжьжєнь* (225), *ро(ш)чину* (238) [15, 157]. Отже, фіксація шиплячого на місці свистячого є частим явищем і простежується у багатьох пам'ятках різних періодів.

8. Асиміляція шиплячого до свистячого менш поширена, зокрема вона виявлена тільки у фольклорній збірці Климентія Зіновієва: *свасці* (225), але *мишиці* (231) [15, 157].

9. Африкатизація [m'], [ɔ] засвідчується в літературній мові порівняно пізно, і то зрідка з початку XVIII ст.: у *людзкого* (250), *вернеця* (240), *людзскості* у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва [15, 158]. Переважають традиційні написання.

10. Утворення довгих м'яких приголосних, припускає А. А. Москаленко, відбувалось десь у кінці XII ст., бо вже з XIV ст. поодинокі приклади з довгими приголосними трапляються і в пам'ятках: *осуженню* (Єв. Верковича, XIV), *привилля* (Володимир-Волинська, гродська, 1567), *спротивленне* («Лексис» Зизанія, 1596), *лятєся* («Лексикон» П. Беринди) [16, 51]. Як вважає П. Житецький, у розмовній мові XVI ст. мали вже довгий приголосний, але в графіці фіксуються ще такі форми: *питана* [8, 76]. Першим прикладом правильної передачі подовження приголосних П. Житецький вважає *свинне (свини)* (Учит. Єв., 1604), але А. Кримський навів ще низку прикладів, які свідчать, що подовження приголосних починається з XIV–XV ст.: *осуженню* (Єв. Верковича), *обвезаннь* (Буков.гр., 1462). Про це говорить П. Бузук у праці «Нарис історії української мови». Але цей спосіб написання взагалі не відразу увійшов до вжитку і тому навіть у XVIII ст. у творах Г. Сковороди виявили лише один приклад – *зорання* (290). Із пам'яток XVII ст. можна ще навести *карання* (Універ. Б. Хмельн., запис в Жит. 1650) та ін. [1, 59].

11. Спрощення у групах приголосних засвідчено в староукраїнських писемних пам'ятках вже з XIV ст.: *исного з истьного* (Р. гр., 1388, 37), *иснии* (гр. 1393, 49).

Ще частіше спрощення відбивають староукраїнські писемні пам'ятки XV ст.: *чеснихъ* (Р. гр. 1435, 32), *кажному* (гр. 1446, 152), *мъсца* (гр., 159, 171), *намєснику* (Рус. гр. 1489, 47). У деяких староукраїнських пам'ятках XVI–XVIII ст., незважаючи на їхню традиційну орфографію, наслідки спрощення в групах приголосних досить поширені, як-от: у Креховському Апостолі (1560) – *власный* (182), *жалосный* (113), *ремесник* (649), *серце* (9), *щасливий* (656); у Пересопницькому Євангелії (1556–1561) – *мъсци* (284), *власьный* (389); у «Синонімі славеноросській» XVII ст. – *власность* (102), *власный* (103), *серце* (155); у «Віршах. Приповістях посполитих» Климентія Зіновієва – *щасливъ* (101), *позно* (252); у літописі Величка (1720) – *намъсникъ*, *празникъ* (202). Однак водночас весь час зберігалися й традиційні написання: *властныхъ* (АЖ, 1583, 59), *извьстно* («Лексикон» П. Беринди, 1627, 45) [10, 202–203], *честные* (272, 275), *праздникъ* (243) («Вірші. Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва) [15, 158].

12. Дисиміляцію в групі [чи] писемні пам'ятки фіксують дуже рідко: *въшино* (Рус. гр., 1499, 31), *брашино* (Сл. Лекс., XVII, 143). Звичайним у такій позиції є написання *чн:* *ручниця*, *ручников* (АЖ, 1584, 107) [10, 218]. Сполучення *чн*, як правило, не змінюється в *ин:* у Величка – *ручного* (93), *туточныхъ* (227), хоча у словах, похідних від прислівників *тут*, *там*, вжито *ин:* *тутошних* (228), *тамошних* (57) (Ген. слідство, 64), *ручницю* (Акт. кн. Полт. гор. упр. 1, 30), але *помощниками* (Самовид., 11) [5, 176].

13. Африкат [ɔз] пам'ятки української мови засвідчують порівняно пізно: *гудзѣки* (Акт. кн. Полт. гор. ур. I, 141), *дзвонь* (там же, 28), *Гандзи* (68) [16, 48–49]. На думку В. В. Німчука, [ɔз] на місці початкового [з] помічено з XVII ст.: *дзвонити*, *дзвонюк*. Африкат [ɔз] представлено в «Лексиконі» П. Беринди (1627): *дзвонюк* [17, 9], «Синонімі славеноросській» середини XVII ст.: *дзвукъ*, *дзвонъ* (100). А назва *дзеркало* з початковою африкатою зафіксована тільки в першій половині XIX ст. (Б.-Н., 114) [17, 9].

За свідченням П. Житецького, [ɔж] з'являється в українській писемності не раніше кінця XVI – початку XVII ст.: *Гуджюль* (Акт. кн. Полт. гор. ур., 1, 24) [7, 239–240]. З XVI ст. *дж* трапляється в пам'ятках української мови часто: *раджу* («Лексис» Зизанія, 1596, 76), *попуджюю* («Лексикон» П. Беринди, 1627, 47), *єжджу* (Грам., 1643, 38) [10, 90–91]. У старій літературній мові фіксується і чергування [ɔ] – [ɔж], наприклад у наведених словах: *раджу*, *єжджу*.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Розглянувши особливості української народної вимови, відображені в давньота староукраїнських пам'ятках, можемо висловити окремі думки з приводу важливої проблеми зв'язку нової української літературної мови зі старою, адже в науковій літературі існують різні погляди на зв'язок нової української літературної мови зі старою літературною мовою. Дехто з мовознавців вважає, що між старою й новою українською літературною мовою немає наступності. Але наявність народнорозмовних, передусім загальноукраїнських,

вимовних явищ у пам'ятках, писаних старою книжною мовою, є свідченням того, що для нової української літературної мови був підготовлений ґрунт у старій літературній мові. Таким чином, між старою книжною і новою українською літературною мовами не було повного розриву, спадкоємність і наступність між ними відбиті на всіх мовних рівнях. Нова українська літературна мова зароджувалася на народнорозмовній основі, розвивалася під впливом фольклору, глибоко засвоїла й далі розвивала та вдосконалювала важливі давні літературні традиції.

Найістотніші фонетичні риси української мови, які усталились у пам'ятках XI–XVIII ст., були властиві і середньонадніпрянським говорам, що стали базою для формування фонетичної й орфоепічної систем нової української літературної мови.

Репрезентоване дослідження не вичерпує всього кола питань, пов'язаних з процесом вироблення вимовних літературних норм. Наші перспективи – вивчити відбиття орфоепічних норм в інших писемних пам'ятках, а отже, показати глибину коріння сучасних вимовних норм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії : Зб. іст.-філол. відділу УАН / Петро Бузук. – К., 1927. – № 48. – 94 с.
2. Веневцева Л. В. Фонетичні особливості молдавських грамот XV сторіччя / Л. В. Веневцева // Ученьє записки Харков. ун-та. – Х., 1960. – Т. 111 : Труды филол. фак-та. – Т. 9. – С. 181–196.
3. Волох О. Т. Асиміляція та дисиміляція приголосних в українській мові за даними пам'яток XVII–XVIII ст. / О. Т. Волох // Питання історичного розвитку української мови : [тези доп. міжвуз. наук. конф. 15–20 грудня 1959 року]. – Х., 1959. – С. 20–22.
4. Волох О. Т. Із досліджень фонетичних особливостей мови літопису С. Величка / О. Т. Волох // Ученьє записки Харков. ун-та. – Х., 1960. – Т. 111 : Труды филол. фак-та. – Т. 9. – С. 157–167.
5. Волох О. Т. Фонетичні особливості української літературної мови початку XVIII століття. / О. Т. Волох // Ученьє записки Харков. ун-та. – Х., 1960. – Т. 111 : Труды филол. фак-та. – Т. 9. – С. 169–179.
6. Житецкий П. «Энеида» Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка / Павел Житецкий. – К. : Киевская старина, 1900. – 174 с.
7. Житецкий П. Нарис літературної історії української літературної мови в XVII в. / Павло Житецкий. – Львів : Укр. вид-во, 1941. – 203 с.
8. Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков / Павел Житецкий. – К. : Унив. тип., 1876. – 79 с.
9. Житецкий П. Очеркъ звуковой истории малорусскаго нарѣчія / Павел Житецкий. – К. : Тип. ун-та, 1876. – 476 с.
10. Жовтобрюх М. А. Історична грамати́ка української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. – К. : Наук. думка, 1980. – 367 с.
11. Кобилянський Б. В. Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови / Б. В. Кобилянський. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 91 с.
12. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася / А. Ю. Кримський // О. О. Шахматов, А. Ю. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. : [зб. істор.-філол. відділу УАН]. – К., 1924. – № 12. – С. 87–128.
13. Крымский А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья / Агатангел Крымский. – М. : Просвѣта, 1907. – Т. 1. – Вып. 1. – 272 с.
14. Літопис Самовидця / за ред. Я. І. Дзири. – К. : Наук. думка, 1971. – 207 с.
15. Микитин М. Л. Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці «Вірші. Приповіді [або те(ж) присловія] посполитые...» Климента Зіновієва / М. Л. Микитин // Мова та стиль українського фольклору. – К., 1996. – С. 154–160.
16. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоруської і української мови : [посіб. для студ.] / А. А. Москаленко. – Одеса : Одеськ. педагог. ін-т, 1960. – 64 с.
17. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 7–14.
18. Німчук В. В. Памво Беринда і його «Лексіконъ славенорвсскій и имень тлькованіє» / В. В. Німчук // Лексикон славенороський Памви Беринди. – К., 1961. – С. V–XXXVI.
19. Німчук В. В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 року / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 9–21.
20. Соболевский А. И. Два древнихъ памятника галицко-волынскаго нарѣчія / А. И. Соболевский // Русскій філологический вѣстникъ. – Варшава, 1884. – Т. 12. – № 3. – С. 94–106.
21. Тимошенко П. Д. З історії формування орфоепічних норм нової української літературної мови / П. Д. Тимошенко // Українське усне літературне мовлення. – К., 1967. – С. 114–124.
22. Українські грамоти XV століття / за ред. В. М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1965. – 16 с.